

ZDVOŘILÝ ŘEČOVÝ HABITUS JAKO SOCIOKULTURNÍ REGULATIV VZTAHOVÉ SÍŤ

Hledání antropolingvistické definice řečové zdvořilosti
a jejího funkčního rozpětí

Miroslav Slowik

Filozofická fakulta UK Praha

Polite Speech Habitus as Socio-cultural Regulator of Social Network. Searching for a Linguistic Anthropological Definition of Speech Politeness and its Functional Range

Abstract: The article aims to monitor the functional range of communication and speech based on the essence of language markets in geographically and politically different social configurations. Speech behavior, which is part of all human interaction with other people, is a very broad phenomenon, and one of its modularities is the specific area that we call speech courtesy or politeness. Speech politeness is one of the characteristics of human behavior in society, and arises from the need to respond to the structure of this society, to relationships between individuals, to social stratification, and to archetypal standards of behavior; all of this is then reflected in the language by coded entities that reveal trends in social mobility, as well as in the type of social modalities of linguistic ethnicity. However, this is not just a phenomenon that arises as a reaction, reflecting the aforementioned cultural and social facts in merely one way; it is also a phenomenon that shapes and maintains the structure of society, its stratification, and the relationships between individuals itself. Speech politeness is thus an immanent part of all linguistic behavior of man, and one can observe its characteristic aspects, which are either i) common for the studied linguistic communities or ii) different, which then appear as distinctive features of two culturally linguistic formulas.

Keywords: *politeness; regulative function; verbal behavior; evaluative mechanism*

Článek si klade za úkol sledovat komunikační, řečově funkční spektrum vycházející z podstaty jazykových trhů v geograficky a politicky jinak orientovaných společenských konfiguracích. Řečové chování, součást veškerého jednání člověka v interakci s dalšími lidmi, je jev velmi obšírný a jednou z jeho modularit je specifická oblast, již nazýváme řečová zdvořilost. Řečová zdvořilost je jednou z charakteristik chování člověka ve společnosti a vzniká z nutnosti reagovat na strukturu této společnosti, na vztahy mezi jednotlivci, na sociální stratifikaci, na archetypální normy chování; toto vše se následně reflektuje v jazykem kódovaných entitách, které odkrývají tendence v sociální mobilitě i v typu sociální modalit jazykového etnika. Nejde zde ovšem jen o jev, jenž vzniká jako reakce odrážející vyjmenované kulturně-společenské skutečnosti pouze jednosměrně; je i jevem, jenž struktury společnosti, její stratifikaci, vztahy mezi jednotlivci sám formuje a udržuje v čase. Řečová zdvořilost je tedy imanentní součástí veškerého jazykového jednání člověka a lze vypožorovat její charakteristické aspekty i) společné pro zkoumaná jazyková společenství i ii) rozdílné, jež pak vystupují jako distinktivní rysy dvou kulturně-jazykových vzorců.

Řečové chování na jazykovém trhu

Řečové chování je třeba vnímat jako specifickou činnost spočívající v produkci a recepci znaků, zahrnující mnohem více než pouhou výměnu informací. Ztotožňujeme se s definicí, že řečové chování „je součástí sociálního jednání – interpersonálního intencionálního sdělování znaků, které je uskutečňováno na základě souboru mentálních předpokladů řeči – předpokladové báze (ta zahrnuje sociální, komunikační a jazykové normy, znalosti o světě a pravidla řečového chování umožňující člověku řečovou komunikaci ve společnosti)“ (Machová – Švehlová 2001: 70). Společnost zde není možno vnímat jako něco vnějšího, co existuje mimo jazyk, a ten tudíž není možno vnímat pouze jako záležitost vnitřní a samostatně existující mimo sociální rozměr.

Řečové chování tvoří součást chování komunikativního, charakterizovaného principem relevance (Sperber – Wilson 1994 [1986]): člověk věnuje pozornost pouze takové informaci, která je pro něho relevantní. Relevance je tedy na jedné straně prvotním principem komunikace, na straně druhé pak principem umožňujícím selekci obsahů a mentálních struktur jedince. Zde se do značné míry propojuje s redukcí jako jevem umožňujícím generalizaci všech jednotlivin v základní soubor omezeného počtu formálních jazykových prostředků a vede ke vzniku abstraktních znakových a symbolických vzorců neboli sémů.

S řečovou zdvořilostí je relevance propojena tak, že mluvčí a adresáti sdílejí předpokladovou bázi, která ustavuje jejich vnitřní hodnotový systém. Mluvčí je při kontaktu s posluchačem nucen prostřednictvím inference vyabstrahovat takové relevantní údaje o participantu, jež mu umožňují zvolit adekvátní jazykové prostředky. Tyto prostředky jsou charakteristické jednak určitou mírou distingovanosti pro udržení normované vzdálenosti mezi mluvčími,¹ jednak budou potvrzovat úplné i částečné role mluvčích, a do třetice se budou krýt s expektací² na straně posluchače. Pro úspěšnou komunikaci „musí rozsah sdělovaných informací splnit alespoň minimální očekávání adresáta“ (Jelínek 1999: 15).

Je velmi zajímavé sledovat řečové chování mluvčích v různých etnolingvistických areálech, pokud je vnímáme jako jazykové trhy, na nichž se prodávají diferencované řečové habitusy. Tento způsob vnímání řečového jednání je součástí pojetí Pierra Bourdieu (1991 [1982]), který vnímá jazykové společenství jako uzavřený trh, v němž fungují základní ekonomické vztahy a tyto vztahy celou jazykovou výměnu řídí. Je to jednoduchý model jazykové produkce a distribuce, který sice nespadá primárně do jazykovědy, nicméně napomáhá svou optikou odkrývat zajímavé vztahy mezi jazykovými entitami, situací a jazykovou směnou³ mezi komunikanty a jejím typem.

Uplatněním řečové zdvořilosti vznikají určité sociálně signované prožitky. Ty jsou v různých etnolingvistických areálech rozdílné právě díky existenci rozdílných specifických logik jazykových trhů. Aby bylo zajištěno fungování těchto jazykových trhů, je potřeba vyvinout neutrální prostředky, které se užívají v daném prostoru a v daném čase ustáleně, nediferencovaně, jejich platnost je

¹ Pojem „normovaná vzdálenost“ je třeba vnímat dvěma prizmaty: i) prizmatem sociálním – jež ustavuje vzdálenost mezi komunikanty ve směru horizontálním i vertikálním (či jejich kombinací) v sociologickém schématu společnosti, kde existuje sociální přepětí, jež dynamizuje sociální mobilitu, ii) prizmatem fyzickým – vlastní vzdáleností mezi komunikanty, jež je součástí posturiky a jež je také kulturně kódována ve vzorcích interakčního chování pro tu kterou komunikační událost a ten který etnolingvistický areál.

² Jazykověda užívá výrazu *expektace* jako terminologické jednotky; méně častý je pak český výraz *očekávání*.

³ Jazykovou směnu je třeba vnímat nikoliv z hlediska sociolingvistického, tedy jako proces interakce mezi dvěma lingvistickými areály, či lépe řečeno směnu podmíněnou jazyky v kontaktu, nýbrž právě optikou ekonomické výměny: existuje totiž celá škála prostředků, jimiž lze mluvní akty vyjádřit, a podle toho bude pak daný akt vnímán jako normovaný či nikoliv. Normovanost mluvního aktu je propojena s chováním, a tímto řečovým jednáním mluvčí získává a zabezpečuje své osobní potřeby a prožitky. Jazykovou směnu vnímáme jako proces, jehož prostřednictvím se správně pragmaticky „vyměřený“ mluvní akt stává „platidlem“ zajišťujícím snazší zisk na straně mluvčího, a to v relativně bezpečné stabilitě komunikační situace.

intersubjektivní a jejich užití je vždy považováno za sociálně normované, tedy takové, které nevyvolává sankce. Dochází ke vzniku tzv. neutralizovaného jazyka, který „se stává nutností všude tam, kde je třeba dosáhnout praktického konsenzu mezi jednájícími jedinci nebo skupinami, jež sledují zčásti nebo zcela odlišné zájmy – a tedy nepochybně na prvním místě na poli legitimního politického boje, ale také v transakcích a interakcích každodenního života“ (Bourdieu 1991 [1982]: 16).

V rozvinuté společnosti již nepostačuje výměna informací. Ta se stává součástí složitějšího, mnohdy dogmaticky utvořeného komunikačního kódu, jenž výměnu informací zasazuje do konvenčního rámce sociálního. Budeme-li řečové jednání 21. století v prostoru českého národního jazyka vnímat z hlediska informému, zjistíme, že mnohdy jsou výpovědi a veškeré interakce vůbec poměrně prázdné. Je ovšem společensky nepřijatelné konvenční rámeč upozadovat ve prospěch základního informému – jednak by to bylo nezdvořilé, jednak by to nebylo z hlediska produktora strategické.

Všichni mluvčí jsou vybaveni řečovou zdvořilostí jako jedním z modulů pragmatické kompetence. Řečová zdvořilost je, slovy Bourdieua (Bourdieu 1991 [1982]), jakýmsi *jazykovým životním minimem*. Dle našeho názoru se jedná o prakticky velmi uplatnitelný a důležitý způsob odhalování sociálních souřadnic mluvčího nebo o způsob manipulace s těmito sociálními souřadnicemi, a to za jediným účelem – podniknout úspěšnou jazykovou směnu na jazykovém trhu.

Řečovou zdvořilost můžeme charakterizovat také jako svého druhu stvořitelskou řeč, která „čerpá svou efektivitu ze skryté korespondence mezi strukturou sociálního prostoru, ve kterém se produkuje, a strukturou společenských vrstev, v níž jsou situováni příjemci a s pomocí které si interpretují sdělení“ (Bourdieu 1991 [1982]: 17). Zde se problematika řečové zdvořilosti přelévá do oblasti filozofie, neboť existuje-li stvořitelská řeč, pak to, co vyhlašuje, skýtá samotnou existenci řečenému stavu věcí. A dále, odkrývá se zde problematika performativních výpovědí v obecném světle jako realizace pro zpodobnění bytí.

Multidisciplinarita řečové zdvořilosti

V současné době vyvstává potřeba zkoumání řečové zdvořilosti realizované konkrétními jazykovými prostředky jako fenoménu, jenž je všem kulturám vlastní; tu s větším, tu menším zastoupením jednotlivých typů řečové zdvořilosti či jejich stupňů. Rozdílnost těchto systémů, jež fungují jako sebezáchovné společenské mechanismy a jež se jeví jako neměnitelné, habituované, a tedy pro mluvčího

jediné možné, je pak příčinou útoku na konformitu mluvčích. Ti se totiž mohou v dynamické multikulturní společnosti ocitát ve vzájemných interakcích, v nichž budou mezi sebou soupeřit různé typy tohoto pragmatického řečového návyku.

Řečová zdvořilost jako „potřeba vnímat jazyk jako prostředek pro charakteristiku, ustavení a udržení vztahů mezi mluvčími“ se stala v posledních čtyřiceti letech součástí pragmalinguistiky. To je jazyková disciplína, která svým předmětem zkoumání, hledisky uplatňovanými při analýze a východisky, na nichž jsou pragmatické teoremy vystaveny, čerpá z celé řady dalších oborů. Zdvořilost jako sociokulturní regulativ se ocitá na samém interdisciplinárním švu humanitních disciplín a není ji možno odkrýt pouze čistě lingvistickým přístupem. Studie o řečové zdvořilosti propojují přístupy i) lingvistické v užším slova smyslu (tedy *linguové*), ii) řečové z hlediska antropomorfního (fyziologickou schopnost dorozumívat se jazykem a jinými znakovými soustavami či symbolickými soustavami, především tělesnou *hexis*), iii) řečové z hlediska konkrétní realizace systému (tedy *parolové*), iv) sociologické či sociolinguvistické (vycházející ze strukturálních aspektů společenských), v) antropologické či antropolinguvistické (vycházející z předpokladu různého modelování světa prostřednictvím jazyka dané komunity).

Vymezení samotného termínu *řečová zdvořilost* spočívá v hledání interdisciplinárních charakteristik. Ty vycházejí z různých teorií pragmalinguvistických, antropolinguvistických, sociolinguvistických a obecnělingvistických. Primárně je zde potřeba charakterizovat soubor určitých, konkrétně funkčně zaměřených jazykových prostředků, jež se v řeči, vždy v určitém (dobově, situačně, společensky) ustanoveném komunikačním kontextu, užívají za daným účelem. Tímto účelem rozumíme intenci mluvčího zaujmout svůj osobní postoj ke světu nebo individuální tlak na manipulaci se světem. Hledání definice *řečové zdvořilosti* musí ovšem vycházet ze základu expertního vědění *linguového*, a řekněme i velmi tradičního, na kterém je lingvistika jako moderní obor vystavena, počínaje například prací de Saussura (Saussure 2008 [1916]) či Jakobsona (Jakobson 1960) a dalších.

Vycházíme ze základního předpokladu, že jazyk je uzavřeným systémem jevů, který je uvnitř strukturován na základě přesně daných pravidel. Vnitřní jazyková struktura je konfigurována v systém vzájemnými vazbami mezi prvky, které se utvářejí od prvků elementárních po prvky strukturálně nejvyšší v několika jazykových rovinách (fonologie, morfologie, syntax, sémantika, pragmatika). Tento předpoklad se stává základním východiskem pro lingvistickou práci: pro jazykový popis a pro jeho funkční škálu determinálně vycházející

z aspektu komunikační situace či komunikační události. Klíčovým je též vztah k *performanci* či vztahu k saussurovskému *parole*, které otevírají průzor pragmatickému vhledu do sociálního řečového chování. V neposlední řadě sehrává úlohu i filozofické pojetí komunikace a jazyka, jak je představuje svou teorií jazykového trhu právě Bourdieu (1991 [1982]), v jehož pojetí je totiž podstatný element mluvčího a adresáta (či skupiny, jež jej reprezentuje) pohybujícího se v soukolí společenské konfigurace se svými zájmy na jedné straně a řečovými dovednostmi, které pro jejich uspokojení užívá, na straně druhé.

Právě zacílení na adresáta je pro charakteristiku řečové zdvořilosti klíčové. Kořenický a kolektiv (1987: 129) jej definují jako *pasivního účastníka komunikace*, jemuž je sdělení adresováno. Adresát je interpretátorem různých kognitivních rovin: na rovině sémantické konstruuje propozice (obsahy pojmů) a jejich vztahy (abstrakcí z nich makrokompozice); na rovině tematické konstruuje tematické jednotky; na rovině kompoziční konstruuje vztahy a struktury tematických celků; na rovině referenční vztahuje obsahové složky textu ke skutečnosti; na rovině komunikačních funkcí připisuje každé výpovědi konkrétní komunikační funkci; na rovině evaluační konstruuje tektoniku textu, zpracování témat, včetně emocionálních, usuzuje na charakteristiky produktora apod.

K řečové zdvořilosti není možno nepřistoupit z hlediska antropologického a předem uchopit *řečovou zdvořilost* z hlediska člověka jako jedince, jenž nachází svůj životní prostor vedle jedinců jiných, se kterými navazuje vztahy a vstupuje nutně do nekonečného množství komunikačních situací s nekonečným počtem neznámých, které tuto komunikační situaci utvářejí. Tyto vztahy se reflektují v jazyce a ten, jak jsme již uvedli výše, stanoví zpětně vztahy mezi jedinci, neboť právě jazyk je odrazem (a i obrazem) světa, ve kterém člověk žije. Člověk je v rámci společnosti usouvztažen s ostatními pomocí vnitřně strukturovaného schématu, které je předmětem zkoumání sociologického.

Významnými pracemi, jež považujeme za antropolingvistické základy dnešní jazykovědy v širším smyslu slova, jsou práce E. Sapira (Sapir 1921) a B. L. Whorfa (Whorf 1940), jež kladou do relace dva základní pojmy: *jazyk* a *kultura*. Jejich usouvztažení poskytuje platformu pro vytvoření základních premis: (1.) Veškeré myšlení člověka je dáno jazykem. (2.) Každý jazyk vytváří u člověka jedinou, specifickou představu o světě. (3.) Obrazy stejné konkrétní reality světa, ztvárněné různými jazyky, jsou rozdílné. Tyto axiomy jsou rozpracovány později druhou jazykovou relativitou umožňující vnímat jazyk v jeho společenské funkci v jemu vlastní společenské struktuře. Je jím především Hymesovo pojetí jazyka a jeho vztahu ke světu, myšlení a kultuře (Hymes 1972).

Právě toto pojetí považujeme za zcela zásadní pro to, aby vůbec mohla být řečová zdvořilost komparována v etnolingvistických areálech. Umožňuje totiž předpokládat, že řečová zdvořilost v areálech různých národních jazyků se musí navzájem lišit již z hlediska toho, jak mohou mluvčí vnímat svět prostřednictvím svého jazykového kódu, který není ničím jiným než abstraktní šifrou, společnou danému společenství lidí (omezenému počtem i geograficky), kteří se sami definují jako národ a vymezují se vůči jiným národům či etnikům (pokud ta nemají vlastní politický stát).

Pro definici řečové zdvořilosti je třeba vycházet z abstraktního konstruktů komunikačního modelu, jenž bude do budoucna pro komparaci systémů řečových zdvořilostí výhodný. Jako nepříhodné se jeví uplatnění stávajících klasifikací komunikačních událostí, jež se v různých areálech liší z hlediska stylistického, stylotvorného. Stylistické hledisko je v areálech vždy jedinečné, a tudíž např. v rámci jednotlivých jazyků v ELA vykazuje značnou heterogenitu. Právě zdvořilostní parametry, jejich přítomnost či nepřítomnost, stupeň jejich uplatnění, jejich funkčnost či funkcionalita jsou základem pro diferenciaci těchto stylových rovin v tom kterém jazyce. Řečeno příkladem: co je chápáno jako formálnost ve španělských komunikátech, se ve svém záběru nekryje s formálností komunikátů českých atp. Klasifikace mluvených komunikátů je tedy z hlediska strukturních funkcí uvnitř komunikačního modelu rozkolísaná a neumožňuje tak komparační práci. Chápeme naopak jako přínosné ustanovit základové dělení dle sociologických skupin, které je platné ve všech společnostech světa. Následně na základě této obecné klasifikace komunikačních událostí budeme moci odhalit rozdílná funkční rozpětí, jež odpovídají zkoumaným areálům. Tato funkční rozpětí pak poskytnou informaci o jednotlivých zdvořilostních parametrech a jejich distribuci v námi stanoveném sociologickém skupinovém vzorci. Pokud by se metodologický systém vystavěný na sociologickém modelu ukázal jako funkční, bude jej možno uplatnit i při širším pohledu na řečovou zdvořilost s mezikontinentálním přesahem u antropolingvistických studií areálových.

Zdvořilý mluvní akt

Za řečovou zdvořilostní jednotku považujeme mluvní akt. Zkoumání řečového jednání, tedy realizace systémových jazykových struktur, je založeno na pragmatických teoremech zahrnujících *teorii mluvních aktů*. Teorie Austina (Austin 1985 [1962], 1975 [1970]) a Searla (Searle 1969) poskytují základní orientaci v teorii mluvních aktů, jejímž předstupněm byla práce Jakobsonova (Jakobson

1960), jíž se do lingvistiky zavádí pojem *jazykový komunikační akt*. Jakobsonova antropomorfní definice komunikačního aktu je následně rozpracována právě jeho výše uvedenými následovníky a vznikají dva nové modely takového aktu. Prvním je *model sociolingvistický*, kam spadá teorie Searlova a který může být s většími či menšími výhradami označen za tzv. univerzálium. Základními moduly tohoto univerzália jsou: i) *situace*, ii) *předpoklad*, iii) *chování*. Na druhé straně je to pak *model psycholingvistický*, který akcentuje u řečového jednání právě předpoklad, že každá sociální pozice člověka má pouze tolik segmentů, kolik typů vztahů může ustavit. Tento předpoklad vede k zavedení pojmu *větný typ*, který je materiálním ztvárněním určité komunikační funkce výpovědi. A dále: každá realizace v parole, tedy každá výpověď, má určitý, z mluvčího vycházející záměr, který se nazývá *komunikační funkce* (v pojetí Greplově). Ta je konkrétně ztvárněna určitým předem stanoveným a omezeným počtem jazykových prostředků. Tento přístup podrobně rozpracoval Austin (1985 [1962]), který zavádí pojmy *lokuční, ilokuční a perlokuční akt*, jež se dále dělí na jednotlivé fáze. K této problematice přispívají také práce Lyonse (Lyons 1977) a Levinsona (Levinson 1983), kteří zavádějí pojmy *token-reflexive a self-referencial acts*. Zde se již dostáváme do oblasti sémantiky a sémiotiky a další práce již spíše směřují k filozofickému pojetí jazyka.

Ilokuční síla výpovědi je nositelkou informace o tom, zda je možno daný mluvní akt považovat za zdvořilý, či nezdvořilý. Podrobněji se této problematice věnují Haverkate (1994) a Escandel Vidalová (Escandel Vidal 1996), dále pak Hirschová (2013) a Grepl – Karlík (1998). Hirschová (2013) se podrobně zabývá určitými mluvními akty, které udržují či neudržují to, co nazýváme *zdvořilostní rovnováhou*. Existují tedy mluvní akty více či méně zdvořilé, jež odpovídají dané situaci z hlediska společenské normy a splňují očekávání adresáta (a i všech ostatních zúčastněných), anebo mluvní akty suprazdvořilé a nezdvořilé, které se této společenské normě vymykají. Mluvené komunikáty v češtině pak zpracovává především výzkumný tým Ústavu pro jazyk český AV ČR; řečová zdvořilost je součástí výzkumů, které reprezentují především práce Hoffmannová a kol. (2016) a Čmejrková (2011a, 2011b).

Zdvořilost jako součást mluvního aktu je spojena také s Austinovým pojemem *uptake*, jenž je definován jako způsob adresátovy interpretace intence mluvčího, zašifrované v určité jazykové struktuře. Searle (1969, 2007) vstupuje na pole mluvních aktů s tím, že „užívání jazyka je do značné míry zapojením se do velmi složitých pravidel řízené formy chování a že naučit se jazyk znamená naučit se také ovládat tato pravidla.“ Je to Searle, který redefinuje terminologii a ustanovuje

termín *ilokučního aktu* právě tak, aby odpovídal synonymně tomu, co označujeme pojmem *mluvní akt* tak, jak mu rozumíme dnes.

Abychom mohli vůbec vyhodnotit jednotlivé mluvnické akty z hlediska řečové zdvořilosti, zavádí Grepl (1995) pojem *komunikační funkce*. Dělení mluvnických aktů dle zdvořilé pragmatické funkce pak dále rozpracoval Haverkate (1994) na mluvnické akty imanentně zdvořilé a na mluvnické akty imanentně nezdvořilé – tato klasifikace vychází z přítomnosti/nepřítomnosti ztráty či prospěchu na straně adresáta.

Na Searlovu a Austinovu teorii později reagoval Grice (1975), který operuje s *konvencí* jako se základní charakteristikou interpretačního mechanismu. Všechny větné struktury, které jsou nositelkami zakódovaného záměru mluvčího, jsou kódovány na základě konvence, tedy zvyklosti, se kterou se v daném jazykovém společenství záměry mluvčího musí kódovat. Intence je zde uložena s různým stupněm přímosti/nepřímosti. Právě tato konvence dovoluje na straně adresáta správně dekodovat zašifrovaný záměr. Grice hovoří o tak zvaných *konverzačních implikaturách*. S tím souvisí i to, že veškeré jazykové chování člověka je podmíněno pravidly a je těmito pravidly řízeno, čímž vzniká u mluvnického aktu to, co Rulfová (1985) označuje přiléhavým českým pojmem *hodnota*.

Sociokulturní hodnotový regulativ

Řečová zdvořilost je tedy skutečným hodnotovým systémem, který odráží aktuální společenský konstrukt, především jeho vztahovou síť a kvalitu takových vztahů. Vztahy mezi jednotlivci jsou modulovány jediným pragmalingvistickým systémem, který má podobu návodu komunikační hry na daném hracím poli, tedy v entolingvistickém areálu. Tato hra je dána celou řadou dalších hodnotových systémů, jež odpovídají jiným sémiotickým soustavám. Všechny tyto sémiotické soustavy jsou řízeny pragmalektem, tedy způsobem uchopování vnějších skutečností, způsobem jejich interpretace, způsobem evaluace a následné evaluační diferenciaci. Jednou z těchto soustav je sémiotická soustava verbální. Ta funguje jako určitý typ pragmému, jenž je intersubjektivní a zajišťuje ontologické bezpečí komunikačních událostí v celém etniku. Navíc je pragmém záležitostí jedinečnou, je specifický prakticky u všech etnik vyznačujících se vlastním jazykem, ale i u těch, která sice sdílejí jeden jazyk, ale vymezují se vůči sobě svým kulturním a jazykovým substrátem, adstrátem a superstrátem, i v rámci existence politických hranic. Tento typ udržování bezpečnostní rovnováhy při komunikačním procesu udržuje globální komunikační trh ve statické

podobě. Tato statická podoba je ovšem pouze relativní, neboť vývojové změny v systému jsou neodmyslitelné. Ačkoliv se systém řečové zdvořilosti může jevit jako stabilní, je vždy součástí dynamické sociolingvistické skutečnosti, kterou Mathesius (1932) označil pojmem *pružná stabilita*. Systém řečové zdvořilosti je sice solidním langue-parolovým útvarem, ale jeho solidnost je podmíněna viskozitou celého konstruktů. Pragmémický hodnotový konstrukt je udržován jako solidní mezi významnými změnami společenskými, které přeregistrovávají vztahový systém interindividuálně i meziskupinově. S příchodem významné změny v hodnotové orientaci společnosti se pak viskozita ztrácí a systém se stane tekutým, nárazově dochází k rychlejší překonfiguraci změn v řečovém habitu mluvčích a pak se opět na určité období ustálí.

Znamená to, že soubor zdvořilémů je v určitém čase statický, jelikož je dán kulturním řečovým vzorcem chování přenášeným z generace na generaci při akvizici pragmatické kompetence všech mluvčích. Dynamičnost je pomalá; „změny v jazykovém systému útočí především na obsahy, méně na formy. Se změnou na straně obsahu dochází i k posunu a vývoji forem, neboť je nutno změnu v rovině obsahové vykompenzovat. Řečová etiketa⁴ je tedy v neustálém vývoji, z hlediska diachronního, jakkoliv se může v daný okamžik jevit jako stálá a stereotypní“ (Horálek 1967). V České republice se jeví jako výrazný právě přechod z totalitního režimu na režim demokratický. Došlo k rozvolnění norem a toto rozvolnění se reflektovalo i v rozvolnění jazykových norem, jež přestaly být závazné v celé své komplexnosti. To, co bylo před přechodem k demokratickému režimu považováno za nutné a za normativní, bylo záměrně rozvolňováno a ztrácelo na významu. Řečová zdvořilost se ovšem nevytratila. Proměnila se v jiný typ celospolečenského vědomí, které v nové době akcentovalo nové typy kontextů a vztahů mezi mluvčími, aniž by je mluvčí sami považovali za nezdvorné.

Jazykové entity řečové zdvořilosti jsou systémové. Znamená to, že se dějí na základě určitého vnitřního pořádku, tedy pravidel, která jsou dána jednak univerzálně (jako mechanismus udržení homogenního tvaru sociální skupiny počínaje tlupou a moderní společenskou konfigurací konče) a jednak konvenčně prostřednictvím standardizovaně šifrovaných jazykových entit v rámci určité jazykové komunity. Jako univerzálium lze považovat systém *zdvořilostních maxim* (Leech 1983), které doplňují *maximy konverzační* (Grice 1975). Leechův *zdvořilostní princip* pracuje se šesti maximami (taktu, štědrosti, uznání,

---

⁴ Pojem *etiketa* nahrazujeme pojmem *zdvořilost* nebo *soubor zdvořilostních prostředků*, který považujeme za přílehavější. Celé sousloví *řečová etiketa* považujeme za terminologicky nevhodně zavedené.

skromnosti, souladu a sympatie), jež vytvářejí prostor vymezený svými krajními extrémy. Veškeré řečové jednání lze tedy umístit na určité místo příslušných zdvořilostních maxim a lze sledovat, ke kterému pólu se daný mluvčí nejčastěji přibližuje. Do problematiky řečové zdvořilosti a jejího systému zasáhla také práce Lakoffové (Lakoff 1973) známá jako *logika zdvořilosti*, která zavádí dvě základní zdvořilostní maximy: i) buď zdvořilý, ii) buď jasný, zřejmý, srozumitelný. Lakoffová sama neuznává pojem *maxima* a raději užívá přílehlavějšího pojmu *pravidlo*.

Jednu z možností, jak přistupovat k třídění jazykového materiálu dle určitých kritérií vycházejících právě z distribuce zdvořilosti v rámci mluvních aktů, nabízejí Escandel Vidalová (Escandel Vidal 1996) a Haverkate (1994). Escandel Vidalová uvádí, že „jakákoliv akce je tím méně zdvořilá, čím větší ztrátu vyvolává na straně adresáta a zároveň čím menší je adresátův zisk“. Její dělení mluvních aktů vychází tedy z teorie zisku a ztráty Browna a Levinsona (Brown – Levinson 1987). Řečová zdvořilost osciluje okolo dvou os: osa horizontální představuje zisk a ztrátu, kdežto osa vertikální reprezentuje stranu mluvčího a stranu adresáta: na základě tohoto lze dospět k rozlišení čtyř základních mluvních aktů, jež pokrývají ve společenském prostoru čtyři základové kvadranty: a) akty ve prospěch zdvořilosti, b) akty vůči zdvořilosti indiferentní, c) akty v konfliktu se zdvořilostí, d) akty proti zdvořilosti. Právě Escandel Vidalová také rozpracovává pravidlo Lakoffové *buď zdvořilý* do tří submaxim: i) nestůj v opozici, ii) nabízej možnosti, iii) podporuj spolupráci. Takový přístup bychom mohli nazvat principem kooperačním, který se uplatňuje i u Griceových konverzačních maxim.

Jiné pojetí klasifikace mluvních aktů z hlediska zdvořilosti formuluje Haverkate (1994), jež vychází ze Searla a distinktivním rysem je pro něj přítomnost/nepřítomnost imanentní zdvořilosti v tom kterém mluvním aktu. Existují tedy mluvní akty zdvořilé, kam spadají akty expresivní a komisivní, a akty nezdvořilé, mezi které patří akty asertivní, deklarativní a direktivy v užším slova smyslu. Do typologie mluvních aktů zdvořilých a nezdvořilých přispívají i další autoři, mezi nimi například Wierzbicka (1991).

Jiné pojetí řečové zdvořilosti, v jehož centru zájmu nestojí mluvní akt, nabízí behaviorální přístupy ke zkoumanému jevu, které definují zdvořilost jako lidské jednání podmíněné nutností udržet si své místo ve společnosti, popř. je změnit různými zdvořilostními strategiemi. Taková pojetí řečové zdvořilosti vycházejí z toho, k čemu je člověk nucen společností a k čemu člověk naopak nutí společnost. Řečová zdvořilost je jakousi celospolečenskou hrou. Tato hra

osciluje mezi tím, co označujeme za *sociální normu*, a tím, co označujeme jako *konverzační strategii*. Obě tyto krajní meze vytvářejí mezi sebou kontinuum, kde se všechny realizace jazykového chování potkávají a vzájemně překrývají. Takové jazykové jednání je pak odrazem světa dané jazykové komunity a také tak zvanou *obrazotvornou pastí*, z níž uživatelé jazyka nemohou uniknout.

Užívání řečové zdvořilosti je chápáno jako nezbytná součást společenského jednání člověka a je tedy společenskou normou chování. Tu lze sice porušit, ale toto s sebou přináší ztráty na straně mluvčího neboli sankce. Řečovou zdvořilost je proto nutno uplatňovat vždy podle konvenčních zásad dané jazykové komunity. Na druhou stranu je tu zdvořilost jako konverzační strategie. Takové jednání je většinou spojeno s neupřímností, uplatňují se při něm jazykové prostředky, které postoj mluvčího ke světu jen nepřímou naznačují. Pomocí takových konverzačních strategií se mluvčí snaží docílit zisku na své straně tak, aby nebyl za tento zisk sankcionován. Zde se jedná především o direktivy v užším smyslu, které jsou považovány za nejvíce zatížené nepřímým vyjadřováním. Nepřímost je jedním z prostředků zdvořilého vyjadřování a je charakterizována snahou předkládat situaci tak, jako by byla vyvážená. Jedná se o takové „řečové jednání, které je uvědomělým výběrem jazykových prostředků, dle potřeb dobových i módních, které jsou konvenčně srozumitelné jako pokus vycházející z ‚já‘, které se snaží udržet svůj vztah a postoj k ‚druhému‘, ať už je motiv jakýkoliv“ (Watts 1992: 60).

Zdvořilostní klíč a zdvořilostní registr

K definici řečové zdvořilosti jako takové přispívá výrazně Hymes (1972), který zavádí pojem *klíč*, jímž je mluvčí schopen dekodovat zdvořilostně šifrovaný text a na základě jeho znalosti a zpětným uplatněním klíče se také správně (řečově) chovat. Dále přispívá svou teorií také Fraser (1990: 220), který akcentuje to, že v interpersonálním vztahu je řečová zdvořilost způsobem, jakým mluvčí i adresát přemýšlejí. Dalo by se zjednodušeně říci, že právě řečová zdvořilost je způsobem vidění světa, neboť ona sama podává informace o tom, jaký svět vlastně jako mluvčí vidíme, anebo jak jej vidět chceme. K diskuzi přispívají také Müllerová (1991), která spojuje řečovou zdvořilost s *vědomím společnosti*, nebo Arndt a Jenney (1987), kteří akcentují afektivní charakter řečové zdvořilosti.

Řečová zdvořilost je součástí systému jazyka jako takového. Jedná se o soubor jazykových prostředků, které vstupují na pole aktivního užívání tím, že se uplatňují dle konvenčních pravidel v mluvních aktech, kde vyrovnávají

mechanismus plní svou funkci. Rulfová (1985) a Švehlová (1994) ji definují jako soubor stereotypních formulí a výrazů, podpořených také výrazy neverbálními. K takovým jazykovým prostředkům patří: i) prostředky kontaktové – pozdravy, oslovení, rozloučení; ii) prostředky strategické – argumentace, direktivy, iii) prostředky minimalizační – užívání deminutiv, iv) prostředky vyrovnávací – omluvy, vysvětlování, žádosti, prosby a tak dále.

Funkci jazykových prostředků zdvořilých je třeba vnímat nejen z hlediska parolového, ale především z hlediska sociologického, z hlediska moci, z hlediska směny, z hlediska postoje, z hlediska morálních hodnot a všech dalších parametrů, jež vstupují do řečové zdvořilosti jako její aktivní/pseudoaktivní/neaktivní pragmatické činitele. Tento soubor zdvořilostních prostředků a strategií je nedílnou součástí vyššího abstraktního jazykového konstruktů *národního jazyka*, jež zahrnuje veškeré jeho kulturní souvislosti. Soubor je vnitřně strukturován a užívá jazykové prostředky z různých jazykových rovin. Tyto prostředky pak nebudou mít svou vlastní stylovou platnost; přesněji řečeno nevznikne styl zdvořilý, nýbrž vznikne řečový zdvořilostní registr jako zásobárna entit, jež mohou být užity i v řadě registrů jiných s jinou funkcionalitou.

Studium řečové zdvořilosti může probíhat ve čtyřech úrovních: i) studium diachronní, ii) studium synchronní, iii) studium sociologické, iv) studium idiolektické. Ve všech těchto oblastech můžeme analyzovat určité jazykové prostředky, které se dělí, jak to bývá v jazykovém systému pravidlem, na prostředky centrální a periferické. Horálek poukazuje na to, že určité starší centrální formy se dostávají časem na periferii, nicméně nemohou jazykový mikrosystém řečové zdvořilosti zcela opustit. Jejich tendence nezániknout je silná, s určitými výjimkami, kterými může být např. absolutní vymizení oslovení *soudruhu* z českého zdvořilostního systému po roce 1989. To bylo ihned nahrazeno novým funkčním prostředkem *pane*, který plní stejnou centrální funkci. Oslovení *soudruh* bylo z jazyka odstraněno zcela; snad možná zůstalo na periferii při oslovování mezi členy určité politické strany a je tedy v centru pouze konkrétního specifického politického sociolektu, či lépe řečeno politolektu či ideolektu.

Zdvořilostní komunikační model, koncipovaný jako souhrn pragmatických faktorů, vychází z Hymesova pojetí *klíče* a jazykového jednání formou *jazykového návyku*. Faktory, které jej tvoří, jsou založeny na dichotomiích: formálnost – neformálnost, kladné – záporné pocity, láska – nenávisť, důvěra – nedůvěra, přátelství – nepřátelství, solidarita – nesolidarita a tak dále. Jejich vzájemnou kombinací vzniká jedinečný pragmatický komunikační klíč, kterým mluvčí kóduje svůj postoj k adresátovi a takto mu jej konvenčně sděluje.

Na straně adresáta je pro správnou interpretaci nutno použít stejného klíče, aby byl záměr mluvčího a jeho postoj interpretován správně. Toto jednání dvou partnerů v komunikační situaci můžeme tedy nazvat řečovým habitem, který se u mluvčích utváří plošně jejich konverzační empirií v rámci jazykové komunity. Jazyková komunita tedy sdílí jeden klíč, který odpovídá tomu, co nazýváme společenské vědomí. Jedná se o bachtinovskou orientaci na odpověď, tedy situaci, kdy mluvčí celý text staví tak, aby dostal od adresáta uspokojivou reakci. Tu dostane pouze tehdy, porozumí-li adresát kódované intenci mluvčího a bude-li jej považovat za někoho, kdo se nevymyká žádné společenské normě a chová se tedy pro adresáta adekvátně, čitelně. Ač se to zdá jednoduché, toto je základní funkce řečové zdvořilosti, neboť adresát bude vstupovat do komunikační situace pouze tehdy, bude-li předpokládat, že tato bude pro něj bezpečná a bude se odvíjet podle předem známých a předvídatelných pravidel hry.

Závěrem

Řečová zdvořilost tedy představuje sociokulturní hodnotový řečový mechanismus, který řídí jednotlivé fáze obecně platného vzorce lidského chování a který můžeme schematicky znázornit jako řečový habitus následujícím způsobem:

1. Chovat se znamená interagovat s těmi, se kterými sdílíme kognitivní schopnosti a kognitivní obrazy světa;
2. Uživatelům jazyka je umožněno o kognitivním obrazu světa komunikovat. Tato komunikace je považována za nutnost, nikoli za možnost;
3. Nutnost komunikace je podmíněna kooperací mezi uživateli jazyka, kteří provedli výběr. Výběr a kooperace jsou racionalizací kognitivní náročnosti všech možných vjemových činností;
4. Jednou z racionalizací a výběru je řečový zdvořilostní registr s uzavřeným souborem jazykových prostředků. Užívání těchto prostředků je jednou ze sociálních strategií;
5. Prostřednictvím strategického řečového chování potvrzuje uživatel jazyka svůj status a roli v rámci společenské konfigurace. Potvrzení svého místa ve společnosti je účelem zdvořilostní komunikace;
6. Tento účel je spojen s udržením rovnováhy mezi uživateli jazyka a také s udržením ontologického bezpečí v celé společnosti, která je takovým chováním regulována, čímž dochází k satisfakci mezi jednotlivci.

Zkoumáním systémů řečové zdvořilosti v různých etnolingvistických areálech může dojít k odкрыtí algoritmů, jimiž se řídí jednání mluvčích z různých kulturních okruhů. Tyto algoritmy jsou založeny na aktivaci a deaktivaci jednotlivých zdvořilostních principů, kterými se budeme zabývat v jednom z příštích konkrétně na toto téma zaměřených článků. Poznání algoritmizace hodnotového regulativu řečového chování jiných etnik může do budoucna odpovědět na otázky, proč je neschopnost vzájemného porozumění z hlediska mezietnického tak problematická. Může dále odhalit, v čem tato problematičnost spočívá a jak ji následně uplatněním vhodných hodnotových algoritmizací řečového kontaktu odstraňovat nebo alespoň zmírňovat. Poznání zdvořilostních systémů v jednotlivých jazycích může rovněž odкрыt novou oblast expertního vědění související s aktuálním poznáním dynamických tlaků v mobilitě obyvatelstva mezi kulturními okruhy světa.

Prozatím je patrné, že v českém prostředí tato algoritmizace hodnot, realizovaná řečovým zdvořilým chováním, ústí v tzv. český lingvistický pesimismus. Tento pojem sice nepůsobí příliš odborně, avšak vzhledem k tomu, jaké výsledky přineslo synchronní i diachronní pozorování řečového chování mluvčích češtiny, jej považujeme za přiléhavý. Pojem formulovaný Nekvapilem a Neústupným (Nekvapil – Neústupný 2005) je ovšem relativní, neboť akcentuje pouze rysy vycházející z řečové zdvořilosti negativní, která je považována za dominantní rys českého řečového chování. Není však rysem jediným. Domníváme se, že postojová stránka řečového chování českých mluvčích se v současnosti od pesimismu překlápí postupně v to, co bychom mohli označit jako lingvistický konvencionálníismus. Ten již vykazuje takové rysy, jež bychom mohli mimo jiné považovat za odklon od zdvořilosti negativní ve prospěch zdvořilosti pozitivní.

Miroslav Slowik je doktorandem Ústavu románských studií Filozofické fakulty UK, zabývá se především antropolingvistikou a pragmalingvistikou; v popředí jeho zájmu stojí srovnávání různých řečově kulturních vzorců jako ustálených projevů chování utvářejících národní identitu; konkrétně se zaměřuje na oblasti českého a španělského/hispánského kulturního prostoru, zejména pak na řečovou zdvořilost jako jeden z aspektů vyvolávajících interetnický i intergenerační konflikt. Kontakt: miroslav.slowik@gmail.com

Použitá literatura

- Arndt, Horst – Jenney, Richard W. 1987. *Intergrammar. Toward an Integrative Model of Verbal, Prosodic and Kinesic Choices in Speech*. (Studies in Anthropological Linguistics 2). Berlin: M. de Gruyter.
- Austin, John L. 1982. *¿Cómo hacer cosas con palabras?* Barcelona: Paidós.
- Austin, John L. 1975. *Ensayos filosóficos*. Madrid: Revista de Occidente.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre. 2014. *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge UP.
- Čmejrková, Světlana. 2011a. „Kontexty a situace mluveného projevu.“ Pp. 61–102 in Světlana Čmejrková – Jana Hoffmannová (eds.): *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Čmejrková, Světlana. 2011b. „Mluvenost a psanost a specifická jazyková situace češtiny.“ Pp. 41–60 in Světlana Čmejrková – Jana Hoffmannová (eds.): *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Escandel Vidal, María V. 1996. *Introducción a la pragmática*. Barcelona: Ariel.
- Fraser, Bruce. 1990. „Perspective of Politeness.“ *Journal of Pragmatics* 14, 1990, 2: 219–236. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(90\)90081-N](https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90081-N) [cit. 2017-09-30].
- Grice, Herbert P. 1975. „Logic and Conversation.“ Pp. 78–113 in *Syntax and Semantics II. Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Grepl, Miroslav. 1995. „K aktuálním otázkám jazykové kultury.“ Pp. 80–83 in *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Grepl, Miroslav – Karlík, Petr. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Haverkate, Henk. 1994. *Cortesía Verbal. Estudio pragmalingüístico*. Madrid: Gredos.
- Hirschová, Milada. 2013. *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum.
- Hoffmannová, Jana a kol. 2016. *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia.
- Horálek, Karel. 1967. *Filozofie jazyka*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hymes, Dell. 1972. „Models of the Interaction of Language and Social Life.“ Pp. 35–71 in John J. Gumperz – Dell Hymes (eds.): *Directions in Sociolinguistics. The ethnography of Communication*. New York: Holt, Rhinehart & Winston.
- Jakobson, Roman. 1960. „Linguistics and Poetics.“ Pp. 350–377 in Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. Cambridge: MIT Press.
- Jelínek, Milan. 1999. „Volba mezi explicitností a implicitností ve verbální komunikaci.“ Pp. 11–17 in *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.
- Kořenský, Jan a kol. 1987. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Lakoff, Robin. 1973. „The Logic of Politeness. Or Minding Your P's and Q's.“ Pp. 292–308 in *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Linguistic Society.
- Leech, George. 1983. *Principles in Pragmatics*. London: Longman.

- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge UP.
- Lyons, John. 1977. *Semantics I.–II.* Cambridge: Cambridge UP.
- Machová, Svatava – Švehlová, Milena. 2001. *Sémantika a pragmatická lingvistika*. Praha: Karolinum.
- Mathesius, Vilém. 1932. „O požadavku stability ve spisovném jazyce.“ Pp. 14–31 in Bohumil Havránek – Miloš Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Nekvapil, Jiří – Neústupný, Jiří V. 2005. „Politeness in the Czech Republic. Distance, Levels of Expression, Management and Intercultural Contact.“ Pp. 247–262 in Leo Hickey – Miranda Stewart (eds.): *Politeness in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Rulfová, Milena. 1985. *Řečová etiketa*. Nепublikovaná disertační práce obhájená na Filozofické fakultě UK.
- Sapir, Edward. 1921. *Language. An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt.
- Saussure, Ferdinand de. 2008. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge UP.
- Searle, John. 2007. „Philosophy of Language. An Interview with John Searle.“ *Revista Virtual de Estudos da Linguagem – ReVEL* 5,207, 8 [cit. 2017-09-30].
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre. 1994. *La Relevancia*. Madrid: Visor, Lingüística y Conocimiento.
- Špaček, Ladislav. 2010. *Nová velká kniha etikety*. Praha: Mladá fronta.
- Švehlová, Milena. 1994. „Zdvůřilost a řečová etiketa.“ Pp. 39–61 in *Filologické studie XIX*. Praha: Karolinum.
- Watts, Richard et al. 1992. *Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin: M. de Gruyter.
- Wierzbicka, Anna. 1991. *Cross-Cultural Pragmatics*. Berlin – New York: M. de Gruyter.
- Whorf, Benjamin L. 1940. „Science and Linguistics.“ *Technology Review* 42, 1940: 229–231.